

Б. Р. Пристай, Г. В. Пристай
*Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка*

Акцентні варіанти української мови: теорія, історія

Пристай Б. Р., Пристай Г. В. Акцентні варіанти української мови: теорія, історія. У статті висвітлено теоретичні аспекти дослідження акцентних варіантів української мови. З'ясовано шляхи зародження двоякого наголошення, детально проаналізовано зовнішні та внутрішні причини його виникнення. Схарактеризовано умови співіснування основної та допустимої акцентних форм. Підтверджено, що в процесі конкуренції варіантів одна з форм повністю витісняє іншу. Обґрунтовано найбільш прийнятну термінологію на позначення проаналізованого лінгвістичного явища. Подано рекомендації щодо правильного маркування двоякого наголошення в словниках.

Ключові слова: *наголос, двояке наголошення, акцентний варіант, акцентна модель, акцентна система.*

Пристай Б. Р., Пристай Г. В. Акцентные варианты украинского языка: теория, история. В статье освещены теоретические аспекты исследования акцентных вариантов украинского языка. Выяснены пути зарождения двойственного ударения, подробно проанализированы внешние и внутренние причины их возникновения. Описаны условия сосуществования основной и допустимой акцентных форм. Подчеркнуто, что в процессе конкуренции вариантов одна из форм полностью вытесняет другую. Обоснована наиболее приемлемая терминология на обозначение проанализированного лингвистического явления и даны рекомендации по правильному маркированию двойственного ударения в словарях.

Ключевые слова: *ударение, двойственное ударение, акцентный вариант, акцентная модель, акцентная система.*

Prystay B. R., Prystay H. V. Accent variants in the Ukrainian language: theory and history. This paper focused on the theoretical aspects of the accent variants study in the Ukrainian language. The data clarify the origin of the dual accent and the internal and external reasons for its occurrence. Author determined conditions for the coexistence of primary and acceptable accent forms. The development of one of the accent forms has led to a complete displacement of a competitor. The purpose of this paper is to give the most appropriate terminology to describe this linguistic phenomenon. This study offers the recommendations for proper marking of the dual accent in dictionaries.

Keywords: *accent, a dual accent, accent variant, accent model, accent system.*

Акцентологія як самостійна лінгвістична дисципліна посідає чільне місце в системі науки про мову. При дослідженні процесу становлення системи наголосу української мови важливе місце займає вивчення акцентних варіантів. Кількість слів, які функціонують у сучасній літературній мові з двояким наголосом, досить велика. Такі лексеми, як правило, не порушують системи наголошення слів та їхніх граматичних форм у цілому, а виступають як прояви певних мовних закономірностей і зумовлені, як і інші варіантні засоби, всією системою української мови.

Мета статті — визначити шляхи та причини виникнення акцентної варіантності, з'ясувати час появи та тривалість існування (конкуренції) двоякого наголошення, встановити оптимальні терміни на позначення акцентологічних понять.

Розв'язання цієї проблеми започатковано в роботах відомих лінгвістів. Так, важливе значення для наукового вивчення двоякого наголошення мають праці З. М. Веселовської, де встановлено певні тенденції розвитку наголосу, визначено напрямки акцентних змін у процесі історичного розвитку української мови [2:21–31; 3:56–61]. Глибоко науково, спираючись на найновіші досягнення морфологічної концепції слов'янської акцентології, історія наголошення іменників, починаючи від праслов'янської епохи, досліджена в монографіях та статтях В. Г. Склярєнка. У них реконструйовано давні акцентні парадигми, встановлено основні тенденції розвитку наголошення цього класу слів, з'ясовано причини та час акцентних змін, подано рекомендації щодо нормативності цілого ряду лексем [13:239; 14:32–35]. В. М. Винницький

у своїх працях пояснює процес формування й розвитку акцентної системи української мови, у тому числі аналізує шляхи та з'ясовує причини виникнення варіантів наголосу, досліджує вплив на цей процес поетичного мовлення та живомовної стихії, пояснюючи при цьому утвердження літературної норми. [5:577; 6:373]. М. М. Пилинський аналізує деякі розбіжності щодо акцентуації слів та їхніх форм у лексикографічних джерелах, робить важливі висновки щодо джерел варіантного наголосу, їхньої ролі та шляхів уніфікації [9:35–47]. Однак в українському мовознавстві питання природи акцентних варіантів, їхнього функціонування та особливостей вивчено недостатньо й у загальнотеоретичному плані, й стосовно фактичного опису самих типів таких слів. Скажімо, сучасні лексикографічні роботи, лінгвістичні праці неоднаково фіксують слова з двояким наголошенням.

До акцентних варіантів зараховуємо видозміни одного й того ж слова, з однаковим лексичним та граматичним значенням, ідентичною морфемно-словотвірною структурою, але різним місцем наголошення. І хоча таке визначення досить приблизне, воно все ж таки охоплює абсолютну більшість мовних фактів, об'єднаних в акцентні варіантні пари з точки зору генетичної спільності та адекватності морфолого-словотвірної структури.

Існування акцентних варіантів викликане певними причинами. Сучасні дослідники наголосу основним джерелом виникнення акцентних варіантів вважають процес історичного розвитку мови [7; 9; 1; 5]. І дійсно, в усіх типах слів та словоформ, у яких спостерігається пересування наголосу, властиві явища варіантного акцентування. Тому вагання наголосу — релевантна ознака наявності переходу акценту в слові. При наявності в багатоскладовому слові наголосу на бічному складі й трьох чи більше ненаголошених складів за порядком виникає тенденція до ритмічної рівноваги. Вона не детермінує переміщення акценту, але служить передумовою, обставиною, яка сприяє зміні акцентних характеристик слова за наявності інших чинників [7:64].

Крім того, процес утворення подвійного наголошення відбувається дуже активно під безпосереднім впливом живомовної стихії, адже територіальні діалекти одна з основних причин акцентних варіантів [13:74; 4:26]. Велика кількість варіантів кодифікованих наголошень у літературній мові (яка бере за основу південно-східні наголоси) з'являється при врахуванні найбільш поширених та стійких

наголосів, властивих південно-західному наріччю [9:21].

Інша причина зміни місця наголосу та виникнення варіантів — дія аналогії, яка пов'язана з розмежуванням давнішої, рідше вживаної, форми та форми, поширеної в сучасній мовній практиці або з диференціацією стилістичних відтінків слова [1:21; 13:79]. О. Романченко зауважує, що поява подвійних наголосів пов'язана з внутрішньою структурою слова. З погляду залежності місця наголосу в слові від його внутрішньої морфологічної структури виділяється два акцентні центри, взаємодія яких у певній твірній моделі є однією з умов виникнення двоякого наголошення. Скажімо, двоякий наголос у межах слова може бути наслідком взаємовпливу двох акцентних центрів — основи і флексії, як, наприклад, у прикметнику *зимовий*; кореня і суфікса — *смужковий* [11:77–78].

Акцентні варіанти зафіксовано як у власне українських словах, так і в запозичених. Останнім властива своя акцентуаційна модель. Потрапляючи в склад лексики української мови, вони зберігають свій первісний наголос чи акцент мови-посередника. На певному етапі освоєння цей процес супроводжується виникненням подвійного наголошення. Нові акцентні варіанти, як слушно вказує О. В. Суперанська, з'являються на тих складах, на яких вони найбільш типові для даних структур [18:35–39].

Отже, як засвідчив обстежений матеріал, причини акцентної варіантності можна поділити на зовнішні (вплив територіальних діалектів, запозичення) та внутрішні (дія відповідних тенденцій, вплив аналогії, поєднання двох акцентних центрів).

Акцентні варіанти конкурують між собою, відображаючи різні співвідношення. У процесі конкуренції вони або розходяться в лексичних значеннях (наприклад, *частковий* — 'неповний'; *частковий* — 'властивий окремій частці, пайовий') або одна з форм повністю витісняє свого конкурента (*записка* і *записка* → *записка*, *приятелька* і *приятелька* → *приятелька*). Протягом певного часу нормою вважається лише традиційна форма наголосу, а нова зустрічається тільки за межами літературного вжитку (у розмовній мові, професійній тощо) й тому визначається позанормативною. Таке акцентування не зафіксовано лексикографічними джерелами та акцентологічними дослідженнями. На другому етапі новий наголос поширений в літературній мові, однак відчутно поступається традиційному варіантові.

У словниках цей інноваційний акцент в основному подається як можливий. У наступній фазі розвитку, закріплюючись, новий наголос поступово стає звичним і визначається загальноприйнятим. Тоді дві його форми співіснують більш-менш порівну й відповідно зафіксовані в словниках. Цей період буває досить тривалим і впродовж нього то перший, то другий варіант може домінувати. На четвертій стадії або новий, або старий (рідше) наголос закріплюється в загальнозживаній мові, а інший використовується рідше. І на завершальному етапі лише один акцент-переможець стає нормативним, а інший зраховують до форм застарілих, діалектних чи стилістично забарвлених. Ця схема показує найбільш звичний процес конкурентної боротьби та зміни норм акцентуації. У більшості випадків їх прослідкувати важко, оскільки словники, мовознавчі дослідження (в т.ч. діалектологічні) не встигають відобразити всі етапи співіснування варіантів наголосу.

Акцентні варіанти марковані, як правило, або стосовно норми (нормативний / ненормативний, розмовний, діалектний; рекомендований / допустимий), або за часовою шкалою (традиційний / застарілий; традиційний / новий), або щодо функціонально-стилістичного закріплення (стилістично нейтральний / професійний; загальнозживаний / поетичний), або за частотою вживання (постійно, регулярно / рідко, рідше). У мовленнєвій практиці не завжди легко можна визначити адекватність варіантних наголосів. Рекомендованим вважаємо той наголос, який відображає закономірності наголошування, відповідає системі та літературній традиції. При тимчасовій рівновазі, узусальній рівноцінності пріоритет норми визначається, як правило, за традиційним варіантом. Однак це зовсім не означає, що саме рекомендований (домінуючий) на цей час акцент завжди буде переважати або колись закріпиться остаточно. Нормою стає найкращий варіант літературної мови, інші залишаються поза нею [9:83].

Хронологія акцентуаційних варіантів в українському мовознавстві практично не вивчалася. На жаль, у мовознавчих працях простежується досить приблизна фіксація нижчої межі відліку акцентних варіантів. У багатьох лексемах вони зберігаються протягом століть. Наприклад, у словах та словоформах *брóня*, *жа́ло*, *на́пáсть*, *срі́бло*; *жа́лю*, *пла́чу*, *чо́вна* дwoяке наголошення зареєстроване ще в давніх українських пам'ятках.

У лінгвістичних дослідженнях уживаються різні терміни на позначення варіантності

наголосу. Найчастіше функціонують *варіантний* / *варіант*, *дублетний* / *дублет*, *паралельний*, рідше — *подвійний* і *дwoякий* наголос. Усіх їх об'єднує поняття 'вагання (хитання) наголосу'. Так, З. М. Веселовська використовує терміни *дублетний*, *паралельний*, *подвійний* наголос [1:16–21], В. Г. Скляренко вживає *подвійний*, рідко *дwoякий*, *паралельний* [13:125–146; 14: 32–34]. У роботах В. М. Винницького побутує *дwoякий*, *дублетний*, *подвійний*, *варіантний* наголос [4:26–30; 5:30–34]. У праці Т. Г. Юрчук послуговується терміном *варіантний* наголос [20:31]. А. О. В. Романченко однаково користується термінами як *паралельний*, так і *дублетний* [11:77]. У словниках побутують терміни *подвійний* [10:3; 12:23], *паралельний* наголос [8:5]. Очевидно, найбільш адекватно суть явища відображає термін *акцентний варіант* або *варіантний наголос* / *акцент*, бо варіант — це 'видозміна, різновид чого-небудь' [15:292]. Використовуватись можуть терміни *дwoякий* та *подвійний* наголос / акцент, які близькі за значенням до варіативного — той, 'який проявляється у двох видах' [16:227; 17:738]. Термін *дублет* означає 'другий екземпляр якогось-небудь предмета, один з двох однакових предметів' [16:430]. Однак акцентні варіанти не є однаковими, адже з двох варіантів один на певному етапі розвитку мови визначається рекомендованим, а інший — можливим. Отже, значення терміну *дублетний* досить приблизне щодо акценту. Термін *паралельний*, який серед інших вживається в значенні 'однакові або однорідні явища' [17:64], теж не зовсім відповідає явищу. Адже, по-перше, акцентуація змінюється й може з часом „перетинатися”, навіть повертатися до свого первісного місця; по-друге, при використанні різних форм наголосу говорити про тотожність немає підстав. По-третє, перевага одного наголосу над другим, різний час виникнення однозначно говорить про те, що це не тільки не однакові, а навіть не в усьому однорідні явища. Отже, терміни *паралельний*, *дублетний* бажано не вживати щодо акценту, оскільки вони не зовсім точно передають зміст та природу цього поняття. Вислів *вагання наголосу*, лексичне значення якого 'відчувати неспроможність одразу вирішити що-небудь; роздумуючи схилитися то до одного, то до іншого рішення, хитатися' [15:274], на нашу думку, може вживатися на позначення цього процесу.

У лексикографічних джерелах практикуються такі основні способи позначення акцентної варіантності: через 'і' (*ко́ристь* і *кори́сть*)

та два наголоси на одному слові (*ко́ристь*). Обидва ці способи, мабуть, не зовсім точно передають суть цього явища. Адже варіанти наголосу, передані через сполучник 'і', сприймаються передусім як рівноправні, одночасні, а тільки потім як послідовні форми. Другий спосіб реєстрації надто спрощує поняття акцентуаційних варіантів, бо взагалі не виділяє жодного з них, а тому, очевидно, може практикуватися лише в наукових працях (з метою економії місця). На нашу думку, доцільніше акцентну варіантність передавати, вказуючи на те, котра з форм наголошення рекомендована, а котра допустима (можлива). Скажімо: *ко́ристь* і доп. *кори́сть*. Причому, потрібно зазначити, що на першому місці в словниках ставиться основний, рекомендований наголос [8:5], а не більш уживаної форми [19:6]. Адже частотність використання то-

го чи того варіанта — важливий, але не єдиний критерій нормативності.

Отже, акцентна варіантність слів та їхніх граматичних форм — складова частина системи наголосу сучасної української мови, яка тісно пов'язана з процесом становлення та розвитку цієї системи й зумовлена постійними змінами в акцентуації слів. Акцентні варіанти загалом не порушують нормативність наголошення лексем і впливають із загальних закономірностей акцентування слів різних морфологічних класів.

Оскільки в мові постійно відбуваються живі процеси, зокрема зміна місця наголосу, то майбутні дослідження в галузі акцентної варіантності залишаються перспективними та будуть спрямовані передусім на вивчення двоякого наголошення в конкретних типах слів різних морфологічних класів.

Література

1. Веселовська З. М. Дублетні наголоси в сучасній українській літературній мові / З. М. Веселовська // Укр. мова в школі, 1960. — № 2. — С. 16–21.
2. Веселовська З. М. Особливості наголосу прикметників в українській літературній мові (кінець XVIII–XX ст.) / З. М. Веселовська. — Мовознавство, 1971. — № 3. — С. 21–31.
3. Веселовська З. М. Особливості наголосу прикметників в українській літературній мові / З. М. Веселовська. — Мовознавство, 1972. — № 5. — С. 56–61.
4. Винницький В. М. Акцентна дублетність і кодифікація / В. М. Винницький. — Мовознавство. — 1983. — № 6. — С. 25–36.
5. Винницький В. М. Українська акцентна система, становлення, розвиток : [монографія] / В. М. Винницький. — Львів : Біблос, 2002. — 578 с.
6. Винницький В. М. Функційне навантаження українського наголосу : [монографія] / В. М. Винницький. — Львів : ДП “Видавничий дім “Укрпол”, 2010. — 376 с.
7. Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма / К. С. Горбачевич. — Л.: Наука, 1978. — 238 с.
8. Орфоепічний словник / [уклад. М. І. Погрібний]. — К. : Рад. школа, 1984. — 118 с.
9. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. К. : Наукова думка, 1976. — С. 35–47.
10. Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови / М. І. Погрібний. — К., 1964. — 639 с.
11. Романченко О. В. Дублетність у наголошуванні прикметників / О. В. Романченко. — Мовознавство, 1977. — № 3. — С. 77–83.
12. Русско-украинский словарь : в 3 т. / Академия наук Украинской ССР ; редкол. И. К. Белодед и др. — 3-е изд. — К., 1988. — 3 т.
13. Складенко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови / В. Г. Складенко. — Київ : Наук. думка, 1983. — 239 с.
14. Складенко В. Г. Слова з двома наголосами в поетичних творах Лесі Українки / В. Г. Складенко. — Культура слова. — Київ : Наук. думка, 1991. — Вип. 40. — С. 32–35.
15. Словник української мови : в 11 т. / [наук. ред.: І. К. Білодід (голова) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970—1980— . — Т. 1 : А—В. — 1970. — 547 с.
16. Словник української мови : в 11 т. / [наук. ред.: І. К. Білодід (голова) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970—1980— . — Т. 2 : Г—Ж. — 1971. — 547 с.
17. Словник української мови : в 11 т. / [наук. редкол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970—1980— . — Т. 6 : П—Поїти. — 1975. — 832 с.
18. Суперанская А. В. Ударение в заимствованных словах в современном русском языке / А. В. Суперанская. — М.: Наука, 1968. — 310 с.
19. Українська літературна вимова і наголос: словник-довідник /АН УРСР. [за ред. М. А. Жовтобрюха]. — К. : Наук. думка, 1973. — 724 с.

20. Юрчук Т. Г. Російсько-українські акцентуаційні паралелі / Т. Г. Юрчук. — УМЛШ, 1971. — № 3. — С. 21–26.